

مجلس بیست و چهارم: اعتدال در زندگی

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدرسول آهنگران*

اشاره

اسلام با تنظیم نقشه‌ای جامع، انسان را به سوی تکامل مادی و معنوی خویش رهنمون ساخته و اصل را در انجام تمامی امور بر پایه اعتدال بنا نهاده و بر همین اساس، آموزه‌های خود را به دور از هرگونه افراط و تفریط، مقرر نموده است.

اقتصاد، در لغت به معنای میانه‌روی در تمامی امور،^۱ و در اصطلاح، میانه‌روی در امر معیشت (کسب و کار و مصرف) است. اهمیت اقتصاد به عنوان یکی از ابعاد حیات انسان، بر همگان آشکار بوده و بخش وسیعی از تعلیمات تشریحی نیز به این مسئله می‌پردازد. نوشتار حاضر، در سه بخش تدوین شده است:

بخش اول، با موضوع اعتدال در زندگی اقتصادی، به تعریف، اهمیت و ابعاد اعتدال در زندگی اقتصادی اختصاص دارد. بخش دوم، به تبیین مدیریت مصرف از منظر آیات و روایات پرداخته و دو مبحث زیاده‌روی ناپسند (اسراف) و صرفه‌جویی بیجا را مورد بررسی قرار می‌دهد. بخش پایانی نیز به اهمیت قرض الحسنه و راه‌های تقویت این فرهنگ، به عنوان کاربردی‌ترین ابزار برای نجات جامعه از منجلاب مشکلات اقتصادی، به‌ویژه تبعات شوم رباخواری، می‌پردازد.

تعریف اعتدال

اعتدال از نظر لغوی، مصدر باب «افتعال» از ریشه «عدل» و «عدل» - به طور توأم - است^۲ و در

* استاد دانشگاه تهران.

۱. حسین راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۶۷۲.

۲. محمد حکیم‌پور، اعتدال در قرآن، ص ۲۰.

اصطلاح، به معنای هرگونه تناسبی است که لازمه آن، برقراری مساوات بین جهات مختلف باشد.^۱ نقطه مقابل اعتدال، افراط و تفریط نامیده شده است. افراط، یعنی تجاوز، و تفریط، به معنای کوتاهی و تقصیر بیشتر است.^۲

واژه «اعتدال» در قرآن کریم نیامده؛ ولی این مفهوم را می‌توان از واژگان: «قوام»،^۳ «وسط»،^۴ «قصد»،^۵ «سواء»^۶ و «حنیف»^۷ استفاده کرد. در روایات نیز اعتدال، بیشتر در قالب کلیدواژه «قصد» مورد تأکید و سفارش ویژه قرار گرفته است.^۸

اهمیت اعتدال

قرآن کریم اسلام را دین وسط معرفی کرده^۹ و میانه‌روی و اجتناب از هرگونه افراط و تفریط را اصل و مبنای احکام و شریعت خویش قرار داده است. امیر بیان، علی علیه السلام نیز در معرفی ائمه هدی علیهم السلام میانه‌روی را ملاک قرار داده و می‌فرماید: «نَحْنُ التُّمْرُقَةُ الْوُسْطَى بِهَا يَلْحَقُ التَّالِي وَ إِلَيْهَا يَرْجِعُ الْعَالِي»؛^{۱۰} ما تکیه‌گاهی هستیم در میانه، آن‌که عقب ماند، خود را به آن برساند و آن‌که پیشی گرفته، به سوی آن بازگشت نماید.^{۱۱}

فواید رعایت اعتدال در زندگی فردی و اجتماعی، قابل انکار نیست و امیرمؤمنان، علی علیه السلام عدم اعتدال را مبنا و اساس جهل دانسته، و زندگی عاقلانه را بر پایه اعتدال معرفی می‌کند.^{۱۱} دقت و توجه بر آثار و برکات میانه‌روی، بهترین مشوق انسان برای گام برداشتن در این صراط مستقیم است؛ آثاری چون:

۱. محمد فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۴، ص ۲۰.

۲. علی اکبر قرشی، قاموس قرآن، ج ۵، ص ۱۶۳.

۳. سوره فرقان، آیه ۶۷.

۴. سوره بقره، آیه ۱۴۳.

۵. سوره لقمان، آیه ۱۹.

۶. سوره قصص، آیه ۲۲.

۷. سوره آل عمران، آیه ۶۷.

۸. نهج البلاغه، خطبه ۹۴، ۱۰۳، ۱۹۵، ۲۲۲؛ همان، نامه ۲۱، ۳۱؛ همان، حکمت ۱۴۰.

۹. سوره بقره، آیه ۱۴۳.

۱۰. تمیمی آمدی، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۱۶.

۱۱. «لَا تَرَى الْجَاهِلَ إِلَّا مُفْرَطًا أَوْ مُفْرَطًا» (فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۲۶۵)

نجات از هلاکت،^۱ بی‌نیازی،^۲ الفت قلوب^۳ و اصلاح نفس^۴ که در کلام معصومان علیهم‌السلام بدان اشاره شده است.

ابعاد اعتدال در زندگی اقتصادی

۱. اعتدال در کسب و کار

اسلام، قیمت و ارزش انسان را در گرو میزان سعی و تلاش او برشمرده^۵ و آن را مهم‌ترین عامل تأمین معاش و استقلال اقتصادی و رهایی از وابستگی مورد تأکید ویژه قرار می‌دهد و در این راستا، تمرکز خویش را به کسب روزی حلال مبذول داشته؛ تا جایی که در روایات فراوانی، تلاش در راه کسب روزی حلال، بالاتر از جهاد در راه خدا^۶ به شمار آمده است.

روحیه کار و تلاش، نه تنها موجب سلامت جسم و روان است، بلکه جامعه را نیز از بسیاری از آسیب‌ها و ناهنجاری‌ها حفظ نموده، متضمن سعادت دنیوی و اخروی نیز خواهد بود. با وجود این، رعایت اعتدال در امر معیشت و کسب‌وکار نیز مانند دیگر ابعاد زندگی انسان مورد توجه بوده، افراط و تفریط در طلب روزی و کسب، مذموم و ناپسند قلمداد می‌شود.

الف. افراط در کسب و کار

با وجود اهمیتی که اسلام به کار و تلاش و کسب معاش داده، دیگر نیازهای انسان را نیز از نظر دور نداشته است. امیرمؤمنان، علی علیه‌السلام می‌فرماید: «وقت هر انسان مؤمن، سه قسمت است: ساعتی برای مناجات و عبادت، و ساعتی برای کسب معاش، و ساعتی برای تفریح و استفاده از لذت‌های حلال.»^۷ بنابراین، یکی از آفات کسب و کار، افراط و زیاده‌روی در طلب معاش و کسب است؛ چنین افراطی به چند دلیل ظهور می‌نماید که مهم‌ترین آنها به این قرار است:

۱. الإمام علی علیه‌السلام: «لَنْ يَهْلِكَ مَنْ افْتَصَد.» (ابن‌شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۸۵)
۲. قَالَ الصَّادِقُ علیه‌السلام: «صَمِنْتُ لِمَنْ افْتَصَدَ أَنْ لَا يَفْتَقِرَ.» (شیخ صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۶۴)
۳. قال رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم: «اسْتَوْوا تَسْتَوْ قُلُوبُكُمْ وَ تَمَاشُوا تَرَاحِمُوا.» (ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، ص ۲۱۰)
۴. الإمام علی علیه‌السلام: «إِذَا رَغِبْتَ فِي صَلَاحِ نَفْسِكَ فَعَلَيْكَ بِالْاِفْتِصَادِ.» (لیثی واسطی، عیون الحکم والمواعظ، ص ۱۳۱)
۵. سوره نجم، آیه ۳۹.
۶. قَالَ الرَّضَا علیه‌السلام: «الَّذِي يُطَلَّبُ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَا يَكْفُ بِهِ عِيَالَهُ أَكْبَرُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.» (کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۸۸)
۷. «لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يَنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَرْمُ مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلِي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَدَنِّهَا فِيمَا يَجِلُّ وَ يَجْمَلُ.» (صباحی صالح، نهج البلاغه، ص ۵۴۵)

- کار بیش از حد (اعتیاد به کار)

اهمیت‌دادن بیش از اندازه به شغل و حرفه و نادیده‌انگاری دیگر نیازهای ضروری، سبب ایجاد عدم تعادل و مشکلات فراوان جسمی و روانی شده، شادی فردی و روابط درون‌فردی و وظایف و نقش‌های اجتماعی را به مخاطره می‌اندازد.

به‌علاوه، وابستگی افراطی به کار، اضطراب و استرس زیادی دارند و رضایت کمی از زندگی و شغلشان دارند و در نتیجه، عملکرد شغلی‌شان پایین است؛^۱ البته بین افراط در کار و سخت‌کوشی، تفاوت آشکاری وجود دارد. فرد سخت‌کوش، بر آن است تا کار محوله را به احسن وجه به پایان رساند و این مسئله، نه تنها مذموم نیست، بلکه چنین فردی محبوب خداوند متعال است. وی مرزی مشخص را بین مسائل شخصی و کاری خویش قرار داده و از اوقات فراغت خود نیز نهایت استفاده را می‌نماید؛^۲ ولی انسان معتاد به کار، کنترلی بر زندگی خود ندارد و این مشکل، تا جایی پیشرفت می‌کند که تبدیل به شخصیت فرد شده و تمام فکر و ذکرش معطوف به کار است و از آن، برای التیام تنش‌های روانی خود استفاده می‌کند.

افراد مذکور، کارشان در زندگی بیشترین درجه اهمیت را دارد و غالباً تعهداتی به خانواده، دوستان و فرزندان خویش می‌دهند که به جهت ضرورت‌های کاری، این قول و قرار را می‌شکنند. آنها در هر حال، باز هم فکرشان مشغول به کار است و پرنده ذهن آنها مدام به سوی مسائل و مشکلات کاری پَر می‌کشد.^۳ عدم صرف وقت کافی برای خانواده و به‌ویژه تربیت فرزندان، سبب لطمات عاطفی جبران‌ناپذیری بر سلامت روان خانواده شده، زمینه‌ساز بسیاری از مشکلات، به‌ویژه نارضایتی در امر زناشویی، اعتیاد فرزندان، کشمکش‌ها، فروپاشی خانواده و یا طلاق خواهد شد.

- مال‌اندوزی

دارایی و ثروت و تأمین معاش، در رشد و تعالی انسان نقش ارزنده‌ای دارد؛ ولی نباید هدف قرار گیرد. یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های کار افراطی و اختصاص‌دادن قسمت اعظم حیات زندگی به کسب درآمد، میل انسان به مال‌اندوزی و انباشت سرمایه است. قرآن کریم انباشت مال و

۱. ناصر ناستی‌زاده و فرامرز سابقی، «رابطه مثبت و معنادار وابستگی افراطی به کار با استرس شغلی و فرسودگی شغلی»، مجله علمی پژوهشی سلامت کار ایران، ش ۲، ص ۷۹-۹۱.

۲. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجِبُ عَبْدًا إِذَا عَمَلَ عَمَلًا أَحْكَمَهُ.» (حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۳، ص ۲۳۰)

۳. حسن زارعی متین و حمزه جمشیدی کهساری، «اعتیاد به کار یا پُرکاری»، راهبرد، ش ۱، ص ۴۱-۷۴.

شمارش مکرر آن را امری ناپسند و مذموم و زمینه‌ساز گرفتاری به آثار شومی چون تحقیر و عیب‌جویی از مردم و در نتیجه آن، عذاب دردناک در آخرت می‌داند.^۱

روایات نیز بیانگر آن است که تکاثر و جمع مال، عامل هلاکت و نابودی امت اسلامی،^۲ تباهی دین و قساوت قلب^۳ است؛ تا جایی که امیر مؤمنان، علی علیه السلام می‌فرماید: «إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ سُبْحَانَهُ عَبْدًا بَعْضَ إِلَيْهِ الْمَالِ وَ قَصَّرَ مِنْهُ الْأَمَالَ؛^۴ آن هنگام که خداوند سبحان دوست‌دار بنده‌ای باشد، دشمنی مال را در دل او نهاده و آرزوهایش را کوتاه می‌کند.»

- عدم مدیریت صحیح

یکی از دلایل اختصاص دادن زمان زیاد برای کسب درآمد و به قول معروف اضافه‌کاری، عدم تناسب دخل با خرج است. این مطلب را نمی‌توان انکار کرد که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی، به‌ویژه تورم، سبب شده که برای گذران زندگی نیاز به تلاش و کوشش بیشتری وجود داشته باشد؛ ولی در بسیاری از موارد، این دلیل، موجه و قابل قبول نیست.

تهاجم فرهنگ بیگانه و فاصله‌گرفتن از فرهنگ اصیل و ناب اسلامی که بالاترین ثروت را قناعت می‌داند و روی آوردن به تجمل‌گرایی و چشم‌وهم‌چشمی و ایجاد نیازهای کاذب، سبب شده که افراد برای اینکه در این بازار پُر فریب و رقابت ناسالم عقب نمانند، خود را درگیر ساعات زیاد اضافه‌کاری و وام‌های غیرضروری و کسب درآمد از راه‌های شبهه‌ناک و حتی گاهی حرام کنند و علاوه بر صدمات جبران‌ناپذیری که بر سلامت جسمی و روانی خویش تحمیل و از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های خود غفلت می‌کنند، تأثیرات منفی فراوان دیگری نیز در کیفیت زندگی ایشان ایجاد می‌شود.

ب. تفریط در کسب و کار

عدم اهتمام لازم و تلاش برای کسب حلال نیز یکی دیگر از آفات اعتدال در کسب و کار است که از چند دلیل عمده سرچشمه می‌گیرد:

- تنبلی و کم‌همتی

طلب رزق و روزی حلال و تلاش در جهت آن، عبادت برتر معرفی شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

۱. سوره همزه، آیه ۱-۹.

۲. قال علی علیه السلام: «هَلَاكَ رَجَالٍ أُمَّتِي فِي تَرَكِ الْعِلْمِ وَ جَمْعِ الْمَالِ.» (ورام‌بن ابی‌فراس، مجموعه ورام، ج ۱، ص ۵)

۳. قال علی علیه السلام: «وَ اعْلَمُوا أَنَّ كَثْرَةَ الْمَالِ مَفْسَدَةٌ لِلدِّينِ مَفْسَدَةٌ لِلْقُلُوبِ.» (ابن‌شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۱۹۹)

۴. تمیمی آمدی، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۳۶۷.

در روایتی زیبا می‌فرماید: «مَنْ بَاتَ كَأَلَّا مِنْ طَلَبِ الْحَلَالِ بَاتَ مَغْفُورًا لَهُ؛^۱ کسی که بر اثر خستگی از کار و تلاش به خواب رود، آمرزیده خواهد شد.»

در مقابل، فردی که در شب خواب و طیّ روز بیکار است و به عبارت دیگر، به دنبال کار و تلاش نیست، منفورترین فرد نزد خداوند معرفی شده است.^۲ این صفت مذموم، به دین و دنیای آدمی زیان رسانده، سبب تحقیر و احساس کهنتری در شخص خواهد شد.^۳ تبلی و کسالت، از صفاتی نیست که توسط وراثت منتقل شود؛ بلکه تربیت، محیط خانواده و اجتماع، در ایجاد آن ایفای نقش می‌کنند.

متأسفانه، فرهنگ کار و تلاش در جامعه ما، کم‌رنگ شده و کم‌کاری، به هنجاری اجتماعی تبدیل شده است. آمار ساعات کار مفید کارمندان دولتی در ایران نسبت به سایر کشورهای جهان، گویای این مطلب است که در خوش‌بینانه‌ترین حالت، ساعت کار مفید در ایران حدود ۱۱ ساعت در هفته (در ژاپن ۴۰ - ۶۰ و در کره جنوبی ۵۴ - ۷۲ ساعت) و متوسط ساعات کار روزانه مفید در بخش دولتی، تنها ۲۲ دقیقه است.^۴ البته این آمار در مورد افراد به‌ظاهر شاغل بوده و سستی و تبلی و کم‌کاری، تبدیل به فرهنگ غالب در کشور و به‌ویژه در نسل جوان شده است. همان‌گونه که بیان شد، عدم مسئولیت‌پذیری، صفتی است که در ابتدا در خانواده و پس از آن، شیوه آموزشی و فرهنگ جامعه آن را شکل می‌دهد و به همین دلیل، در کشوری چون ژاپن، مدارس فاقد مستخدم‌اند و دانش‌آموزان باید مسئولیت نظافت مدارس را عهده‌دار شوند و این، از جمله کارهایی است که این کشور برای ایجاد حس مسئولیت‌پذیری و همه‌گیری فرهنگ کار و تلاش، انجام می‌دهد.^۵

-راحت‌طلبی و توقعات بیجا

یکی از مهم‌ترین دلایل بیکاری و اهمال در کسب‌وکار جوانان جویای کار و فارغ‌التحصیلان دانشگاهی (آمار بالای ۳۴ درصد بیکاری)^۶ را می‌توان افزایش میل پشت‌میزنشینی و داشتن

۱. شیخ صدوق، أمالی، ص ۲۸۹.

۲. قَالَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «أَبْغَضُ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ حَيْفَةً بِاللَّيْلِ بَطَالًا بِالنَّهَارِ.» (حسین نوری، مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، ج ۶، ص ۳۳۹)

۳. الإمام الباقر عَلَيْهِ السَّلَامُ: «الْكَسَلُ يَضُرُّ بِالْدِّينِ وَالدُّنْيَا.» (مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۱۸۰)

۴. <https://fararu.com>.

۵. <https://irna.ir>

۶. <https://mehrnews.com>

شغل‌های بدون زحمت و پُردرآمد نام برد.

در حقیقت، سطح توقعات و انتظارات سبب شده که جوانان، به‌ویژه در قشر تحصیل کرده، تن به بسیاری از مشاغل نداده و از مشاغلی که آسان و کم‌زحمت و دارای درآمد بالا و در بسیاری از مواقع دست‌نیافتنی است، استقبال کنند و به همین دلیل، کشور با پدیده شغل‌های خالی که اتباع بیگانه به آن اشتغال دارند، مواجه بوده و این خود، سبب از دست رفتن فرصت‌های شغلی جوانان شده، به بازار کار لطمه چشمگیری وارد می‌آورد.

- عدم مهارت‌آموزی و اشتغال به سرگرمی‌های بیهوده

یکی از بزرگ‌ترین معضلات جوانان، به‌ویژه فارغ‌التحصیلان دانشگاه، عدم مهارت‌آموزی تخصصی و بسنده کردن به مباحث نظری و عدم توانایی ایشان در جذب شدن در مشاغل مولد و فنی است. قسمت نگران‌کننده بازار کار، مربوط به جوانانی است که نه در جست‌وجوی کارند و نه در حال آموزش یا کسب مهارت. طبق اطلاعات به‌دست‌آمده از مجموع ۱۹ میلیون و ۳۴۲ هزار و ۴۳۳ جوان ۱۵ تا ۲۹ سال، تعداد ۷ میلیون و ۳۲۶ هزار و ۲۷ نفر تعداد بیکارانی است که در حال تحصیل یا کسب مهارت نیستند! این گروه، به‌شدت در معرض خطر به حاشیه رانده شدن از بازار کار و مواجهه با محرومیت‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی‌اند.^۱

همچنین، آمار تکان‌دهنده میزان استفاده از رسانه‌های ارتباط جمعی (تلویزیون ۴ ساعت) و به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی (۹ ساعت) و صرف ۶/۱۴ میلیارد ساعت^۲ در بازی در فضای مجازی و آسیب‌های جبران‌ناپذیر اجتماعی این شبکه‌ها و وقت‌گذرانی‌هایی که در بسیاری از موارد رنگ‌وبوی دین‌ستیزی دارند و اتلاف فرصت جوانی در منجلاب فساد و تباهی، همگی گویای مضرات غلبه فرهنگ تن‌پروری در جامعه است.

بدون تردید، نهادینه‌سازی و آموزش صحیح فرهنگ کار و تلاش و اصل شرافتمندانه بودن تولید و کارِ بازحمت به جای ترویج فرهنگ پشت‌میزنشینی و کیف به‌دست شدن را باید از سال‌های آغازین آموزش کودکان، و قبل از آن، در محیط خانواده آغاز نمود.

- دنیاگریزی

عدم دلبستگی به دنیا و ثروت‌اندوزی و ترک لذایذ حرام، از امور مورد تأیید و پسندیده در دین

1. <https://mehrnews.Com>

2. <https://hamshahrionline.ir>

است؛ ولی این مسئله، به معنای ترک کسب روزی حلال و محروم‌ساختن خود و دیگران از لذایذ حلال و نعمت‌های دنیوی به بهانه دین‌داری، ورع و تقوا و دستیابی به ثواب اخروی نیست. روزی امام صادق علیه السلام از حال مردی جو یا گردید. به ایشان عرض شد: نیازمند شده و در خانه عبادت می‌کند و هزینه زندگی وی را برخی از برادرانش برعهده دارند. امام فرمود: «به خدا سوگند! کسی که هزینه زندگی او را تأمین می‌کند، از او عابدتر است.»^۱

۲. اعتدال در مصرف

بهره‌مندی از نعمت‌های الهی و مصرف صحیح آن، از مسائل مورد تأکید قرآن کریم بوده که هدف از آن، نیل به رشد و تعالی و دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی است.^۲ استعمال مواد مصرفی از دیدگاه قرآن، نه تنها پاسخ‌گویی به نیاز طبیعی و غریزی بشر است، بلکه باید طریق و واسطه‌ای به آیات و عنایات خدا در حق بندگانش نیز باشد. پس باید مصرف، اصولاً هدفمند بوده، به طور ضمنی، به تکامل انسان و تقرب او به پروردگارش کمک کند. قرآن در موضوع مصرف و هزینه‌کرد، مؤمنان را از یک‌سو از «اسراف» و «تبذیر» برحذر می‌دارد و از سوی دیگر، از «بخل» یا «خست»، یعنی تفریط در مصرف و هزینه، نهی می‌کند.^۳

الف. افراط در مصرف

اسراف، پای فرا نهادن از حدّ اعتدال و مصرف بیش از نیاز و هدردادن نعمت‌های الهی است. خداوند متعال در قرآن کریم مسرفان را برادران شیاطین و ناسپاس شمرده^۴ و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «شَرَّارُ أُمَّتِي الَّذِينَ غَدُوا بِالْبَعِيمِ وَ تَبَتَّتْ عَلَيْهِمْ أَجْسَامُهُمْ»^۵ بدترین امت من، مرفهان خوش‌گذرانی هستند که اجسامشان بر اسراف رشد می‌کند.»

ب. تفریط در مصرف

صفت مذموم بخل، محروم‌نمودن خود و دیگران از نعمت‌های الهی و فروگذاری و تفریط در مصرف است. برخی در توجیه این صفت مذموم، قناعت را عنوان نموده و در زندگی اقتصادی

۱. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۷۸.

۲. سوره بقره، آیه ۱۶۸، ۱۷۲ و ۱۸۷؛ سوره مائده، آیه ۸۸؛ سوره انعام، آیه ۱۴۱ و ۱۴۲.

۳. محمد حکیم‌پور، اعتدال در قرآن، ص ۲۵۲ و ۲۵۵.

۴. سوره اسراء، آیه ۲۷.

۵. ورام‌بن‌ابی‌فراس، مجموعه ورام، ج ۱، ص ۱۷۸.

خویش، هزینه‌های کمتر از معمول را برمی‌گزینند؛ تا جایی که نه تنها خود بهره‌ای از لذت و دارایی نمی‌برند، بلکه خانواده و اطرافیان را نیز در عذاب قرار می‌دهند. این صفت ناپسند، تا آنجا پیش روی می‌کند که فرد حتی از پرداخت حقوق الهی چون خمس و زکات و حج نیز سرباز می‌زند. امیر مؤمنان، علی علیه السلام بخشندگی را سبب دوستی دشمنان، و بخل ورزیدن را عامل دشمنی فرزندان دانسته^۱ و در عبارتی زیبا می‌فرماید:

«بَشِّرْ مَالَ الْبَخِيلِ بِحَادِثٍ أَوْ وَاْرِثٍ؛^۲ بشارت ده مال بخیل را به حادثه و وارث.»

۳. اعتدال در انفاق

سفارش اسلام در مورد انفاق نیز مانند دیگر امور، حتی عبادت، بر اعتدال و میانه‌روی است. این مطلب را امام باقر علیه السلام در سفارشی به امام صادق علیه السلام به زیباترین شکل بیان نموده و می‌فرماید:

«يَا بُنَيَّ عَلَيْكَ بِالْحَسَنَةِ بَيْنَ السَّيِّئَتَيْنِ تَمَحُّوهُمَا، قَالَ: وَ كَيْفَ ذَلِكَ يَا أَبَتَ؟ قَالَ: مِثْلُ قَوْلِهِ، «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا؛^۳ این فرزندانم! تو را سفارش می‌کنم به انجام کار خیر بین دو کار بد، تا آن دورا محو کند. امام صادق علیه السلام پرسید: چگونه چنین چیزی ممکن است؟ امام فرمود: همان‌طور که قرآن می‌گوید: مؤمنان کسانی هستند که وقتی خرج می‌کنند، اسراف و یا سخت‌گیری نمی‌کنند.»

نه هرگز چنان دست خود بسته دار
که مانند از بخششت بر کنار
نه هرگز چنان باش گسترده‌بال
که بسیار بخشی ز اموال و مال^۴

۱. لیبی واسطی، عیون الحکم والمواعظ، ص ۲۲۲: «جُودُ الرَّجُلِ يَحْبِبُهُ إِلَى أَوْلَادِهِ وَ يُخْلُهُ يَبْغِضُهُ إِلَى أَوْلَادِهِ.»

۲. همان، ص ۱۹۵.

۳. عبدالعلی حویزی، تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۲۷.

۴. امید مجلد، ترجمه منظوم قرآن کریم.